

Ідеї цілісного дослідження дитини в українській педології 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст.

У статті проаналізовано напрями наукових досліджень у галузі педології – науки про дитину, що розвивалася в Україні у 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. Вони стосувалися особливостей розвитку дітей, їх придатності до певної професії, функціонування дитячих колективів, організації навчально-виховного процесу. Педологічні дослідження означеного періоду здійснювали за допомогою природного експерименту, тестування та інших методів вивчення особистості й поведінки дитини. Їх стратегічною метою було виховання «нової людини» – члена соціалістичного суспільства.

Ключові слова: педологія, дитина, педологічні дослідження, дитячий колектив, психічний і фізичний розвиток.

Постановка наукової проблеми та її значення. Реформування сучасної системи освіти неможливе без пізнання запитів і потреб дитини, що мають стати центром побудови національної навчально-виховної системи. Саме тому в Проекті Концепції розвитку освіти на 2015–2025 рр. звернуто увагу на організацію педагогічних спостережень і вимірювань, актуалізацію досліджень у галузі тестології та психометрії в навчально-виховних закладах усіх рівнів. Такі наукові підходи до організації освіти й виховання підростаючого покоління не нові для нашого суспільства. У першій третині ХХ ст. в Україні розвивалася педологія – наука про всебічне, комплексне й цілісне дослідження дитини. А відтак тенденції розвитку сучасної системи освіти обґрунтовують доцільність вивчення проблем теорії та практики педології.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Питання розвитку педології в Україні найповніше висвітлені в наукових студіях О. Сухомлинської. Окремі аспекти цієї проблеми, у тому числі й ті, що розкривають специфіку організації педологічних досліджень особистості дитини, розглянули Н. Дічек, І. Болотнікова, Л. Дуднік, Л. Ковальчук, Ю. Литвина, О. Петренко.

Мета статті – визначити та проаналізувати основні напрями педологічних досліджень, що організовували вітчизняні науковці впродовж 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Зародження педології як науки про дитину в США наприкінці ХІХ ст. було детерміновано прагненням багатьох наук, передусім педагогіки, психології, медицини, філософії до комплексного розуміння особистості. Дослідження дитини – сутнісна характеристика наукового розвитку педології, практичне втілення основних положень якої було пов'язане з вихованням і організацією освітнього процесу на засадах педоцентризму, індивідуального підходу до вирішення запитів дитини, диференціації змісту та форм навчання.

Провідними принципами, на яких ґрунтувалися педологічні дослідження, були їх цілісність; вивчення структурних компонентів особистості у їх органічній взаємодії як системного утворення; ставлення до дитини як до активної істоти; урахування віку, динаміки особистості, її зв'язків із середовищем і мінливості соціальних умов, у яких вона перебуває [5, с. 1–3].

Радянська педологія 20-х – першої половини 30-х рр. стала основою для розв'язання актуальних на той час завдань виховання нової людини – активного будівника соціалізму, озброєного комуністичною ідеологією. Тому й педологічні дослідження в окреслений період мали специфічне спрямування на пізнання дитячого колективу, шляхів його формування та особливості функціонування, а також вплив колективу й загалом соціального оточення (сім'ї, суспільства) на формування особистості; розвитку інтелекту дітей як інтегральної характеристики пізнавальних процесів – мислення, уваги, пам'яті; професійної орієнтації та професійного відбору школярів (психотехнічні дослідження); шляхів удосконалення навчального процесу (розроблення та запровадження методів об'єктивного оцінювання знань і вмінь учнів, попередження їх утомлюваності, наукова організація праці в школі).

Центрами педологічних досліджень були Харківська та Київська школи педології, які об'єднували діяльність відповідних досвідно-педологічних станцій і науково-дослідних кафедр, а також досвідно-педологічні станції в Одесі та Дніпропетровську.

Характеризуючи дослідження дитячих колективів, проаналізуємо діяльність фахівців Українського науково-дослідного інституту педагогіки та Харківської досвідно-педологічної станції на чолі з О. Залужним, оскільки їх завдання полягали у «всебічному вивченні дитячих колективів,

їхньої структури і законів розвитку, а також у розробці методів їх дослідження» [17, арк. 235]. Із цією метою вони вивчали особливості функціонування дитячих колективів у школах і дитячих містечках України. Так, одне з досліджень, яке провела група науковців на чолі з О. Залужним, охопило понад двісті шкіл Харківщини, Вінничини та Одещини. Під час дослідження визначали організованість шкільних груп, до яких уходили діти віком 10–15 років. Поняття *організованість* означало колективну поведінку і включало такі вміння: розв'язувати завдання з погляду інтересів усього колективу; планувати роботу колективу; виконувати роботу загалом або частинами й потім синтезувати їх тощо. Ці якості вимірювали за допомогою спеціальних тестових методик. Результати дослідження показали, що найбільша організованість характерна для вихованців дитячого містечка (м. Охтирка). Найменша організованість була виявлена серед колективів сільських шкіл [3, с. 8–14].

Окрім того, результати досліджень, які провели харківські науковці А. Гендріківська, С. Лівшина, показали, що навички життя в колективі здатні засвоїти й діти дошкільного віку, починаючи з двох–трьох років. Їх «колективізація» відбувалася через формування в них спільних реакцій і підпорядкування їхньої діяльності загальним правилам поведінки [11, с. 13]. Такі показники, значне «зниження віку колективізації» дитини розглядали, як одне з найбільших досягнень української педології.

Дослідження, у процесі яких педологи визначали рівень інтелектуального розвитку та специфіку вияву уваги, пам'яті, уваги та інших психічних характеристик, займали важливе місце у структурі педологічних студій.

Педологічні обстеження засвідчили, що радянські діти у 20-ті рр. ХХ ст. мали низький рівень інтелекту. Особливо це стосувалося дітей народів Середньої Азії та Сибіру. Показники рівня інтелектуального розвитку російських та українських дітей були дещо кращими, але також нижчими від норми [9, с. 36–41]. Так, серед 1173 обстежених вихованців Першого дитячого містечка Одеси «45 % дітей мали відповідний своєму віку розумовий розвиток, 55 % дітей показали розумову відсталість» [16, арк. 142].

Дослідження, які провів кабінет соціального виховання Одеської досвідно-педологічної станції 1923 р. (наукову групу очолював О. Монтеллі) за методом Біне-Симона, дали підстави педологам зробити висновок про «підозріло високий відсоток відсталості у дітей» [16, арк. 129]. Такий результат О. Монтеллі пояснив тим, що метод Біне-Симона не зовсім адаптований до визначення розумового розвитку дітей, які навчалися в радянських школах, оскільки він «спрямовується на з'ясування шкільного інтелектуального тренування, що не характерно для наших дітей і шкіл» [16, арк. 130].

Натомість педолог запропонував для визначення інтелектуального рівня школярів використовувати дещо змінений, «адаптований до дитини» метод Лазурського (унаслідок цієї адаптації було зменшено кількість і обсяг завдань). Його сутність полягала в тому, що кожна дитина виконувала шість завдань: 1) вчила напам'ять вірш; 2) писала твір на вільну тему; 3) добирала асоціації до запропонованих слів; 4) виконувала довільний малюнок; 5) виготовляла виріб із паперу; 6) брала участь у колективній грі. У результаті аналізу виконання цих завдань, фактично аналізу продуктів діяльності дитини педологи робили висновок не лише про її інтелект, а й про її пам'ять, уяву та інші психічні властивості. У такий спосіб 1923 р. було обстежено 247 дітей. Результати були більш оптимістичними порівняно з попереднім дослідженням, оскільки відсоток розумово відсталих дітей був дещо нижчий [16, арк. 130] (у звіті О. Монтеллі кількість розумово відсталих дітей або їх відсоток не вказані).

Для дослідження інтересів, уявлень і мислення дошкільників віком чотирьох–восьми років одеські педологи запропонували метод аналізу казок, які склали діти. Одиницями аналізу науковці використовували назви тварин і птахів та імена людей, які вживала дитина в казці, а також кількість, різноманітність дійових осіб казки і взаємозв'язок між ними. Дослідження показали, що більшість дітей не здатні до логічної побудови своєї розповіді, але мають достатні для свого віку уявлення про людей, тварин і птахів [16, арк. 145].

Подібну мету (дослідження соціальних уявлень, суджень, інтересів) мало й вивчення дитячих творів, яке запропонував П. Блонський. Він зазначав, що «надзвичайно багато для вивчення дітей дають їхні твори й розповіді на визначену тему». Щоб здійснити об'єктивний аналіз дитячих письменних творів, науковець радив «до кожної дитячої роботи підходити не тільки з виробничого погляду, тобто з боку виявлення в ній знань і навичок, але і з погляду, які свої індивідуальні риси виявляє ця дитина у своїй роботі, і з погляду соціального, тобто як вимальовується в цій роботі домашній побут дитини й навколишнє середовище» [3, с. 6].

Отже, педологічні дослідження рівня інтелектуального розвитку та специфіки вияву психічних якостей дитини були дуже різноманітними. Здебільшого результати досліджень засвідчували низький рівень інтелектуального розвитку радянських дітей.

Перейдемо до характеристики психотехнічного напрямку педологічних досліджень, спрямованих на професійний відбір і професійну орієнтацію. Їх здійснювали на підставі вивчення фізичної, психічної, інтелектуальної придатності дитини до певної професії. Оскільки психотехнічні дослідження стосувалися фактично всіх аспектів розвитку дітей, фахівці Одеської досвідно-педологічної станції розробили план професійної орієнтації та професійного відбору школярів, заснований на тривалому систематичному спостереженні шкільного лікаря за здоров'ям учнів і співпраці педагогів, педологів і лікарів. Педологам у цьому аспекті належала роль узагальнення і зведення в одне ціле власних досліджень дитини й досліджень, які провели педагоги й медики. У плані звертали увагу на професійний відбір і професійну орієнтацію дівчат з урахуванням особливостей розвитку жіночого організму, а також на потребу оволодіння шкільними лікарями знаннями з психотехніки та професійної гігієни [14, с. 69].

У 20-ті рр. психотехнічні дослідження проводили в більшості загальноосвітніх шкіл, оскільки їх «випускники – у 13–14 років, закінчивши семирічку, а також у 17–18 років, завершивши навчання, бо лише незначна частина з них продовжувала освіту у вишах, мали приступити до професійної діяльності. Тому профорієнтаційна робота розглядалася як складова педагогічної діяльності усіх навчальних закладів» [4, с. 409].

У процесі професійного відбору та професійної орієнтації дітей педологи здійснювали й антропометричні дослідження, які спрямовували на визначення специфіки фізичного розвитку особистості. Після проведення антропометричних вимірів на кожну дитину педолог заводив антропометричну картку. Зазвичай вона мала такі розділи: 1) загальна частина; 2) результати антропометричних досліджень; 3) лікарська частина; 4) висновок лікаря; 5) висновок педолога. Відомості про стан здоров'я дітей і специфіку їх фізичного розвитку були не лише частиною психотехнічних досліджень, їх здійснювали і в контексті організації навчально-виховного процесу. Загалом антропометричні дослідження виявили низький рівень фізичного розвитку радянських дітей, особливо дітей робітників і селян [9, с. 43].

Перейдемо до характеристики педологічних досліджень, які спрямовували на вдосконалення навчального процесу в школі. Вони стосувалися дослідження бюджету часу учнів, режиму праці й відпочинку дітей, попередження їх утомлюваності, підвищення працездатності, а також запровадження методів об'єктивного оцінювання знань та вмінь учнів і здійснювалися в контексті наукової організації праці (НОП) у школі. Ця проблема стала дуже актуальною із середини 20-х рр., оскільки вона відповідала новим вимогам держави стосовно підготовки робітничих кадрів для здійснення індустріалізації, технічного переоснащення виробництва, нарощування його темпів тощо. Для запровадження НОП у школах при НКО УСРР було створено Комісію НОП, що займалася «обстеженням бюджету часу учнів масової школи» [1, с. 82].

Попередження втомлюваності учнів педологія розглядала як важливе завдання, оскільки його розв'язання сприяло «збереженню здоров'я дітей, забезпечувало гігієну виховання й пропаганду гігієнічної культури» [8, с. 78].

Для вивчення шляхів попередження втомлюваності школярів і підвищення їх працездатності кийські педологи (Г. Костюк та ін.) у 1925/1926 н. р. провели дослідження режиму праці та відпочинку учнів Київської досвідної трудової школи імені І. Франка (Г. Костюк був на той час аспірантом кафедри педології і директором цього закладу). У процесі дослідження використовували методи анкетування та заповнення хронокарт (спеціальних друкованих бланків). Але найбільш оптимальним методом для визначення бюджету часу школярів було визнано заповнення ними спеціальних щоденників. На першій сторінці такого щоденника вказували прізвище та ім'я дитини, її вік, навчальна група, адреса, професії батьків, належність до піонерської організації (у подальшому цю інформацію дослідники обробляли). Далі, заповнюючи щоденник, діти відводили по дві сторінки, щоб описати свій щоденний графік роботи. Унаслідок аналізу цієї інформації педологи зробили висновок, що школярі перевантажені не навчальною працею, а побутовою та піонерською роботою [7, с. 89–113].

Важливим завданням педологів у сфері здійснення досліджень, що стосувалися наукової організації педагогічного процесу, було розроблення методів об'єктивного оцінювання знань і вмінь учнів. Такі методи, окрім оцінювання школярів, давали змогу визначити неуспішних учнів для організації додаткових занять із ними чи направлення їх у допоміжні групи (школи).

Почасти «старі» або традиційні методи оцінювання успішності учнів – оцінки за усні відповіді, екзамени, заліки, педологія визнавала непридатними до використання в школах,

оскільки «вони не виробляють звичку до щоденної, регулярної роботи» [16, арк. 61]. Для «правильної постановки обліку успішності школярів» фахівці Одеського кабінету соціального виховання, зокрема О. Монтеллі, запропонували використовувати самооблік школярем успішності своєї роботи; звіт учня перед колективом; оцінку вчителями своїх досягнень. Результати такого обліку фіксували в спеціальних звітах, протоколах загальних зборів школярів, класних літописах, загальних щоденниках класу і шкільних газетах, а також на шкільних виставках. Інформацію про успішність дітей повідомляли і їхнім батькам. При чому перевага віддавали відомостям про «громадську роботу учня і його роль у шкільному колективі», а вже потім у цих повідомленнях ішлося про «прогалини у знаннях, запізнення та пропуски уроків» [16, арк. 62–64].

Найбільш поширеним методом об'єктивного оцінювання знань і вмінь школярів, який запроваджувала педологія, було тестування. Щоб показати різноманітність тестів, які пропонувала педологія для об'єктивного оцінювання знань і вмінь учнів, наведемо приклад їх класифікації. Так, в основу класифікації тестів успішності, які застосовували в школі, А. Мандрика поклав їх зміст. Він виділив: 1) тести, де успішність оцінюється через приблизне порівняння результатів роботи учня з об'єктивно побудованою шкалою (наприклад, якість почерку школяра, дитячих малюнків); 2) тести оперативного характеру, де діти виконують певну дію і повинні отримати певний результат (тести з правопису, математики); 3) тести, що визначають фактичні знання учня з фізики, історії, географії; 4) тести, що визначають здатність учня до мислення (зокрема уміння застосувати знання з фізики для пояснення явищ природи, з історії – для розуміння причин події) [12, с. 16].

Доцільність застосування тестів для визначення успішності школярів А. Мандрика пояснював не лише їхньою об'єктивністю, а й можливістю колективного оцінювання всієї шкільної групи [12, с. 16], що вбачалося актуальним у руслі розвитку колективної педології та педагогіки.

Для наочної характеристики застосування тестів успішності у вітчизняній школі означеного періоду наведемо такий приклад. Кабінет соціальної педагогіки Харківської досвідно-педологічної станції 1926 р. розробив тести з українського правопису, побудовані за принципом оцінювання не всіх слів диктанту, а кожного окремого контрольного слова, що відповідало певному орфографічному правилу. Це давало підстави зробити не лише загальні висновки про грамотність учнів, а й визначити числові показники того, які саме орфографічні правила діти не засвоїли і зробили найбільше помилок у відповідних словах. Практикували й інші тести з українського правопису, зокрема побудовані за принципом оцінювання усіх слів у диктанті [13, с. 177, 184].

Важливим завданням педологічних досліджень, які здійснювали в контексті наукової організації праці в школі та вдосконалення навчально-виховного процесу, було визначення форм диференційованого навчання школярів і направлення їх у допоміжні школи, мережа яких значно розширилася наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. Результати застосування тестів успішності були далеко не єдиною підставою для переведення учня в допоміжну школу. Відбір у допоміжні школи відбувався за схемою, у якій найповніше реалізовувався принцип цілісності педологічних досліджень. Наприкінці навчального року «педагоги нормальних шкіл складали список непристосованих і педагогічно занедбаних учнів своїх груп» [15, с. 113].

Шкільні лікарі, педологи й педагоги заповнювали спеціальні документи на кожного учня із цього списку. Інформацію про дитину вони отримувала з матеріалів тривалих спостережень за розвитком учня з першого року його навчання в школі, які здійснювали педологи або педагоги, результатів антропометричного обстеження, вивчення шкільної документації, анкетування і тестування дітей. За умови комплексного застосування цих методів педолог розробляв досить повну характеристику дитини. Вона включала відомості про перенесені хвороби, загальний стан здоров'я, вищу нервову діяльність тощо; рівень розумового розвитку й пов'язані з ним психічні властивості та процеси (пам'ять, мислення, увагу, уяву); соціальні умови (побут, освіту батьків); навчальну успішність учня і його ставлення до навчання. Інформація про індивідуальні властивості дитини порівнювалася з віковими стандартами, на підставі чого визначалися позитивні чи негативні відхилення в розвитку дитини та причини її відставання в навчанні [2, с. 150–151].

Потім дітей відправляли в допоміжні школи, де вони проходили додаткове обстеження (за методиками визначення рівня розвитку інтелекту, психологічними профілями Россолімо тощо). Рішення про подальше навчання дитини ухвалювала комісія у складі фахівців допоміжної школи (завідувача, педолога, психолога, лікаря, педагога). Зазвичай близько 35 % дітей поверталися на навчання в нормальні школи [15, с. 113–115].

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Педологічні дослідження 20-х – початку 30-х рр. спрямовувалися на комплексне пізнання особливостей і закономірностей

розвитку дитини – особистості та члена колективу й характеризували педологію як самостійну науку, що має свій предмет, дослідницькі методи, теоретичне та практичне значення в контексті розв'язання актуальних суспільних завдань, пов'язаних із вихованням «нової» людини. Урахування результатів педологічних досліджень сприяли індивідуалізації виховання дітей (наскільки це взагалі було можливо в умовах колективної радянської педагогіки окресленого періоду) та диференціації їх навчання, науковій організації праці в школі та забезпеченню гігієни праці школярів.

Результати об'єктивних педологічних досліджень почасти не відповідали ідеологічним вимогам суспільства, що будувало соціалізм, а відтак і статусу педології як провідної наукової галузі, який вона здобула в радянській Україні. Така ситуація змушувала педологію до пристосовувань, що передусім негативно впливало на дослідницькі методи та інтерпретацію результатів вивчення дитини, а також призвела до «розмитості» предмета її дослідження і стала однією з передумов внутрішньої переорієнтації педології, що стала очевидною з початку 30-х рр.

Джерела та література

1. Альтшулер В. До питання про методи обслідування бюджету часу учнів / В. Альтшулер // Укр. вісн. експеримент. педагогіки та рефлексології. – 1928. – № 2. – С. 81–87.
2. Балашов Е. М. Педология в России в первой трети XX века / Е. М. Балашов. – СПб. : Нестор-История, 2012. – 192 с.
3. Блонский П. П. Как изучать школьника / П. П. Блонский. – М. : Новая Москва, 1926. – 31 с.
4. Диференційований підхід в історії української школи (кінець XIX – перша третина XX ст.) : [монографія] / О. В. Сухомлинська, Н. П. Дічек, Л. Д. Березівська. – К. : Пед. думка, 2013. – 620 с.
5. Залкинд А. Б. О методологии целостного изучения в педологии / А. Б. Залкинд // Педология. – 1930. – № 2. – С. 1–17.
6. Залужний О. С. Організованість шкільних груп та її вимірювання / О. С. Залужний // Укр. вісн. експеримент. педагогіки та рефлексології. – 1929. – № 1. – С. 5–18.
7. Костюк Г. Бюджет часу та режим праці й відпочинку учнів старшого концентру трудової школи // Шлях освіти. – 1927. – № 4. – С. 88–113.
8. Костюк Г. С. Ще про бюджет часу, режим праці й відпочинку учнів та заходи школи в справі їх раціоналізації / Г. С. Костюк // Шлях освіти. – 1929. – № 7. – С. 78–95.
9. Курек Н. История ликвидации педологии и психотехники / Н. Курек. – СПб. : Алетей, 2004. – 330 с.
10. Левитов Н. Д. Психотехника и профессиональная пригодность / Н. Д. Левитов. – М. : Изд. Мосздравотдела, 1928. – 264 с.
11. Лівшина С. С. Педологічні основи роботи з переддошкільниками / С. С. Лівшина // Укр. вісн. експеримент. педагогіки та рефлексології. – 1928. – № 4. – С. 5–16.
12. Мандрыка А. НОТ в педагогике / А. Мандрыка // Путь просвещения. – 1925. – № 4. – С. 1–45.
13. Самброс Ю. Досвід постановки тесту українського правопису / Ю. Самброс // Шлях освіти. – 1927. – № 1. – С. 177–184.
14. Херсонский Р. Вопросы выбора профессии и школьный врач / А. Херсонский // Наша шк. – 1924. – № 7–9. – С. 66–69.
15. Шнейдер М. А. К вопросу об отборе детей во вспомогательные школы / М. А. Шнейдер // Педология. – 1931. – № 7–8. – С. 113–117.
16. Матеріали про науково-педагогічну та методологічну роботу Одеського губвідділу народної освіти (протоколи науково-педагогічного комітету і президії педологічної станції, плани робіт, доповіді, звіти) // ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 348, 230 арк.
17. Річні звіти науково-дослідних установ за 1928/29 р. // ЦДАВО України, ф. 166, оп. 9, спр. 381, 438 арк.

Янченко Татьяна. **Идеи целостного изучения ребенка в украинской педологии 20-х – начала 30-х гг. XX в.** Стаття посвящена исследованию особенностей реализации идеи целостного изучения ребенка в работах отечественных педологов первой трети XX в. С позиций современных представлений о логике развития научной мысли автор подает целостную характеристику становления основных концептуальных и методических подходов в сфере отечественной педологии. Установлено, что содержание отечественной педологии имеет особенности: использование природного эксперимента, тестов и других методов исследования личности и поведения ребенка. Педологические исследования имели целью изучение особенностей развития детей, их пригодности к определенной профессии, функционирования детского коллектива, организации учебно-воспитательного процесса. Они были направлены на решение основного задания советской педагогики этого периода – формирования нового человека, члена социалистического общества.

Ключевые слова: педология, педологические исследования, ребенок, детский коллектив, психическое и физическое развитие.

Yanchenko Tatiana. The Ideas of Entire Child Study in Ukrainian Pedology of 1920-th – Beginning of 1930-th. The article is dedicated to research of peculiarities of realization of the idea of entire child study in scientific works of native pedologists of the first third of XX century. The integral description of formation of basis conceptual and methodological approaches is given in the range of native pedology from the positions of contemporary concepts of scientific thought development logic. It is revealed in the article that the Ukrainian pedology has its own substantial peculiarities: application of natural experiment, tests and other methods of personality study and behavior of a child. Pedological studies had the study of the special features of the development of children, their fitness to the specific profession, the functioning of children`s collective, organization of education and teaching process. It was directed toward the solution of the basic task of the soviet pedagogy of this period – the formation of new person, member of socialist society.

Key words: pedology, pedological studies, child, children`s collective, mental and physical development.

Стаття надійшла до редколегії
20.10.2014 р.